

## Mapy historyczne Polski i Litwy w epoce nowożytnej<sup>1</sup>

Karol Łopatecki

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Historyczno-Socjologiczny

E-mail: k.lopatecki@uwb.edu.pl

---

**Zarys treści:** Mapy historyczne w okresie istnienia Rzeczypospolitej szlacheckiej powstawały incydentalnie i związane są z dwoma autorami tworzącymi pod koniec XVIII wieku – Adamem Naruszewiczem i Janem Potockim. Celem artykułu jest pokazanie okoliczności powstania najstarszych polskich map historycznych, z uwzględnieniem ich wymiaru propagandowego. Autor zwraca uwagę na zaznaczane na mapach, począwszy od mapy Sarmacji Południowej Bernarda Wapowskiego (1526 r.), wydarzenia szczególnie ważne dla losów państwa polskiego i litewskiego. Analizując mapę Adama Naruszewicza pt. *Mapa objaśniająca panowanie Bolesława Chrobrego* akcentuje, że nie tylko jest to pierwsza polska mapa historyczna, ale przekazuje ona także mit założenia państwa litewskiego w 1009 r. i z tego względu dzieło to traktuje jako pierwszą mapę historyczną Litwy.

**Słowa kluczowe:** Adam Naruszewicz, Jan Potocki, Kalwaria Zebrzydowska, miejsca pamięci, mapy historyczne, kartografia nowożytna

---

Mapy historyczne w okresie istnienia Rzeczypospolitej szlacheckiej powstawały incydentalnie i właściwie związane są z dwoma autorami tworzącymi pod koniec XVIII wieku – Adamem Naruszewiczem i Janem Potockim. Nie dziwi zatem stosunkowo skromna liczba opracowań tego zagadnienia<sup>2</sup>. Oczywiście o twórczości i życiu oraz dziełach obu historyków powstały dziesiątki monografii i artykułów naukowych. Tym niemniej zagadnienie kartografii historycznej w zasadzie w nich się nie pojawia. Jedyne analityczne ujęcie stworzył Zbigniew Rzepa w pracy opublikowanej 48 lat temu<sup>3</sup>. Ustalenia powstałych w epoce nowożytnej polskich map historycznych przypisać należy Bolesławowi Olszewiczowi, co nastąpiło w 1932 roku<sup>4</sup>.

---

<sup>1</sup> Artykuł powstał w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki Opus (nr 2014/15/B/HS2/01104) *Związki literatury polskiej i kartografii w XVI–I poł. XVII w.*

<sup>2</sup> Ostatnio ogólnie o charakterystyce i zasadach tworzenia map historycznych: J. Tyszkiewicz, *Geografia historyczna, zarys problematyki*, Warszawa 2014, s. 50–56. Tam również dalsza literatura przedmiotu.

<sup>3</sup> Z. Rzepa, *Adama Naruszewicza pierwsze polskie mapy historyczne*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria C, z. 16, 1972, s. 3–24.

<sup>4</sup> B. Olszewicz, *Kartografia polska XVIII wieku (przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, oprac. W. Wernerowa, J. Ostrowski, Warszawa 2003, s. 13 (poz. 21), 57 (poz. 104–105), 74–75 (poz. 150).

Celem artykułu jest wskazanie okoliczności powstania pierwszych map historycznych stworzonych przez mieszkańców lub z inicjatywy władz Rzeczypospolitej szlacheckiej<sup>5</sup>. W szczególności prezentuję okoliczności powstania najstarszych map z 1780 r., a także uwzględnię ich wymiar propagandowy. Zaznaczę przy tym, w jaki sposób uwzględniano wydarzenia historyczne na dawnych mapach. Szczególną uwagę poświęcę tzw. „miejscom pamięci”, wskażę również ślady wykorzystania w Koronie powstałych w Europie Zachodniej map historycznych.

Pod względem metodologicznym wykorzystuję konstrukcję „metageografii”, która w moim odczuciu idealnie pasuje do badań map historycznych. Przyjmuję założenie, że każdy człowiek porządkuje swoją wiedzę o świecie na podstawie struktur przestrzennych. Wyobraźnia przestrzenna i hierarchizowanie przestrzeni od momentu wynalezienia druku kształtowana jest przede wszystkim w wyniku oglądania map. Te zawsze oddziałują na odbiorcę, co może mieć charakter zamierzony lub przypadkowy. Twórca starając się nawet w sposób obiektywny odzwierciedlić przestrzeń zawsze przekazuje afirmowane wartości lub światopogląd; często mapom nadaje się celowe działanie retoryczne. Elementy takie są widoczne chociażby poprzez akcentowanie dawnych wydarzeń, powiększenie lub przesunięcie znaków itp.<sup>6</sup>

Map historycznych w XVI- i XVII-wiecznej Rzeczypospolitej nie wykonywano, pomimo faktu, że w Europie Zachodniej zajmowano się odtwarzaniem kartograficznym starożytności, co dotyczyło przede wszystkim państwa rzymskiego i Ziemi Świętej<sup>7</sup>. Jaki był tego powód, trudno wobec milczenia źródeł oceniać. Z pewnością jednak kartografią historyczną interesowano się, a nawet wykorzystywano praktycznie; materiały takie stawały się podstawą do tworzenia imponujących założeń inwestycyjnych. Przykładowo konieczna była znajomość przestrzenna Jerozolimy, aby podjąć się założenia kalwarii<sup>8</sup>. Jedną z najbardziej imponujących w Europie ufundował na początku XVII stulecia Mikołaj Zebrzydowski (ryc. 1). Tenże zatrudnił w tym celu geometrę Feliksa Żebrowskiego, który całe założenie zaplanował wykorzystując książki oraz dołączone do nich

---

<sup>5</sup> Oddzielnych badań analitycznych wymaga twórczość urodzonego w Gdańsku Filipa Clüvera (1580–1622). Był to jeden z głównych twórców geografii historycznej, tworzący również mapy. Jego związki z Rzeczpospolitą trudno jednak uznać za ścisłe, bowiem opuścił to terytorium w 1601 roku. Jego najważniejsze dzieło to: P. Cluverii, *In universam geographiam, tam veterem quam novam: libri VI*, Lugduni 1624.

<sup>6</sup> J. Niedźwiedz, *Polonia noviter reperta. Mapy: definiowanie siebie i świata w XVI wieku*, „Autoportret”, r. 2014, nr 1 (44), s. 38–39.

<sup>7</sup> Ważną inspiracją związaną z tworzeniem map historycznych były próby zrozumienia i interpolowania dzieła Ptolemeusza na nowożytnie ustalenia kartograficzne. Zob. R. Skrycki, *Na marginesie nowej interpretacji „Geografii” Ptolemeusza*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 41, 2009, nr 1, s. 29–32.

<sup>8</sup> Kalwarie zakładane w Europie miały odtwarzać, być „kopią” miejsc z Ziemi Świętej, do których jako bardziej dostępnych mogli kierować się pielgrzymi. A. Mitkowska, *Kalwaryjskie drogi pielgrzymkowe „ogrodami modlitwy” (na przykładzie „Drózek” Kalwarii Zebrzydowskiej)*, „Peregrinus Cracoviensis”, z. 2, 1995, s. 40.



Ryc. 1. Georg Braun, *Mons Calvariae*, ryt. Abraham Hogenberg, [Kolonia 1617/1618], Biblioteka Narodowa, sygn. ZK 233 592

mapy Christianusa Adrichomiusa<sup>9</sup>. Żebrowski dokonał translacji całej Jerozolimy do okolic Zebrzydowic: przysiółek wsi Brody stał się Kalwarią, góra Żarek – Golgotą, okoliczny potok – Cedronem. Budując takie obiekty jak Ogrójec (kaplica), Brama Zachodnia, Dom Annasza, Dom Kaifasza, Pałac Heroda, Wieczernik itd. starano się zachować odległości między miejscami kultu<sup>10</sup>. Wydaje się jednak, że przyjęta w literaturze decydująca rola F. Żebrowskiego w pracach mierniczych, szerzej kartograficzno-geodezyjnych powinna ulec przewartościowaniu. Nie należy bowiem zapominać o pracy wybitnego kartografa i geodety Jana Brożka<sup>11</sup>. Udział w pracy nad Kalwarią przypisuje mu Andrzej Komoniewski w *Chronografii*:

<sup>9</sup> Ch. Adrichom, *Ierusalem, sicut Christi tempore floruit et suburbanorum insigniorumque, historiarum eius brevis descriptio*, Coloniae 1584; Ch. Adrichomio, *Theatrum Terrae Sanctae et biblicarum historiarum: cum tabulis geographicis aere expressis*, Coloniae 1590.

<sup>10</sup> B. Krasnowolski, *Miechów, Kalwaria Zebrzydowska, Alwernia, Sucha, Czerna: translacje miejsc świętych i pielgrzymkowych do Małopolski w wiekach XVI i I połowie XVII*, „Małopolska”, 15, 2013, s. 52; J. Szablowski, *Architektura Kalwarii Zebrzydowskiej*, „Rocznik Krakowski”, 24, 1933, s. 1–118; A. Mitkowska, *Kompozycja przestrzenna Kalwarii Zebrzydowskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 20, 1975, nr 2, s. 157–174; A. Koutny-Jones, *Visual cultures of death in Central Europe: contemplation and commemoration in early modern Poland-Lithuania*, Boston 2015, s. 178–179.

<sup>11</sup> Rolę Jana Brożka podkreśla Jakub Niedźwiedz w internetowym artykule pt. *Klasztor oo. Bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej*, <https://opoka.org.pl/biblioteka/T/trans/pielgrzymka2002/sanktuarium.html>.

*Roku Pańskiego 1605 na Kalwariej nowo zaczętej, przez wielbnego ojca benedykta Anserinusa pierwszy kamień na grób Pański i Kaplicę Piłatową założono. A tymczasem rozmierzywszy drogi święte, krzyże postawione były na tych miejscach gdzie teraz kaplice stoją, zamyślawszy Jego Mość pan fundator wszystkie drogi Męki Pańskiej założyć i kaplice na nich wymurować. Jakoż od roku 1611 zaczęte, aż do roku 1617 dokończone są. A rozmierzył te święte miej[s]ca niejaki ksiądz Broscius, doktor i geometra Krakowskiej Akademiej<sup>12</sup>.*

Kalwaria Zebrzydowska stała się tematem wielu prezentacji kartograficznych z najważniejszą umieszczoną w dziele Geogra Brauna *Civites orbium terrarum* (ryc. 1) w 1617 roku. Oprócz tego Dawid Tscherning wykonał miedzioryt w 1645 r., a kolejny stworzył Jan Chryzostom Proszowski dziesięć lat później<sup>13</sup>. Trudno jednak zidentyfikować te dzieła z mapami historycznymi; raczej prezentują one monumentalne założenie fundowane przez Mikołaja Zebrzydowskiego, do którego założenia potrzebna była wiedza zawarta w mapach historycznych Jerozolimy.

Specyficzną cechą map tworzonych na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego jest przywiązywanie wagi do umieszczania na nich „miejsc pamięci” (ryc. 2). Pod tym pojęciem rozumiem wydarzenia zarówno z bliższej jak i bardziej odległej historii, które nanoszono na mapy. Bardzo często były to lokalizacje szczególnie ważnych bitew, ale i wyjątkowych miejsc lub budowli, które wiązały się z istotnymi wydarzeniami w dziejach kraju. Ich rozpowszechnienie wiązało się z faktem, że zaczął je odnotowywać w swoich pracach kartograficznych Bernard Wapowski. On to w 1526 roku wydał u krakowskiego drukarza Floriana Unglera dwie części Sarmacji. Znamy we fragmentach jej południową część złożoną z czterech arkuszy w skali 1:2 900 000, przedstawiającą obszar od Poznania na zachodzie po ujście Donu na wschodzie i od Torunia na północy do Konstantynopola na południu<sup>14</sup>. Autor naniósł na niej trzy miejsca pamięci – szczególnie ważne dla dziejów państwa polskiego i litewskiego. Dwa spośród nich to bitwy: pod Warną (1444 r. – klęska) i Orszą (1514 r. – zwycięstwo), trzecie zaś odwołuje się do idei mocarstwowości i związany jest z miejscami obozowania na południowo-wschodniej Rusi Bolesława Chrobrego (tzw. Słupy Bolesława), Bolesława Śmiałego i Witolda Kiejstutowicza<sup>15</sup>.

<sup>12</sup> A. Komoniewicz, *Chronografia albo Dziejopis Żywiecki*, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, Żywiec 1987, s. 112. Por. J. M. Stoksik, *Geometria małopolscy do końca XVIII wieku. Z dziejów geodezji i kartografii wielkoskalowej w Polsce*, Kraków 2013, s. 68.

<sup>13</sup> J. Szablowski, *Architektura...*, s. 3–5.

<sup>14</sup> S. Alexandrowicz, *Kartografia ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce panowania Jagiellonów*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 46, 2014, nr 1, s. 67, 69; T.M. Nowak, *O wpływie walk z Turcją i Tatarami na rozwój polskiej techniki wojskowej XVI–XVII w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 28, 1983, nr 1, 1983, s. 607. Siatkę zniekształceń tej mapy zaprezentował J. Łuczyński, *Ziemia Rzeczypospolitej w kartografii europejskiej XVI wieku (próba ustalenia filiacji map wydanych drukiem)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 41, 2009, nr 2, s. 129.

<sup>15</sup> Szerzej o idei słupów Bolesława Chrobrego: Я. Яковенко, «Слупы Bolesława Wielkiego w Kijowie». Францішка Равіта-Гавронського як умовна картина кордонів Речі Посполитої, „Київські полоністичні студії”, 28, 2016, s. 295–302.



Ryc. 2. Miejsca pamięci na mapach renesansowych:

- (a) pierwsza szkoła biskupa w Smogorzowie w 966 r. na mapie Śląska Marcina Heldwiga 1561 r. (Badische Landesbibliothek, sygn. Gg 1, fragment); (b) bitwa pod Orszą w 1514 r. na mapie Antona Wieda z 1542 r. (Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, sign. K 6); (c) śmierć w bitwie Władysława III Warneńczyka na mapie Bernarda Wapowskiego z 1526 r.

Słupy Bolesława jak i bitwa pod Warną incydentalnie pojawiają się na mapach, w przeciwieństwie do wielokrotnie eksponowanej w źródłach kartograficznych bitwy pod Orszą (ryc. 2)<sup>16</sup>. Na kolejnych mapach pojawiały się następne symbole miejsc pamięci. Najczęściej były to bitwy i oblężenia z okresu panowania Zygmunta Augusta i Stefana Batorego, nie zawsze zresztą były to konflikty pomyślne (podobnie było w przypadku Warny). Takim symbolem był m.in. upadek Połocka (1563), odnotowano również zwycięskie bitwy pod Ulą (1564) i Czaśnikami (1567) lub zburzenie twierdzy Sokół (1579)<sup>17</sup>. Zaznaczano również szczególne miejsce, jakim była m.in. świątynia Witolda, stanowiąca świadectwa podbojów wielkiego księcia. *Ecclesia Vitoldi* nanoszona na mapy znajdowała się w rzeczywistości końca XVI i początku XVII stulecia głęboko na ziemiach moskiewskich<sup>18</sup>. Z kolei Marcin Helwig na mapie Śląska wykonanej w 1561 r.

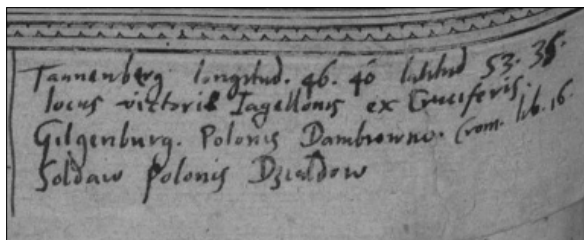
<sup>16</sup> Już na mapie Carstwa Moskiewskiego Antona Wieda z 1542 r. powtórzono motyw bitwy pod Orszą. Zob. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, sygn. K 6.

<sup>17</sup> G. Franczak, *Filologia mapy. Badanie dawnej kartografii metodą krytyki tekstu na przykładzie toponimii mapy Księstwa Połockiego S. Pacholowieckiego z 1580 roku*, „Terminus”, t. 19, 2017, nr 1, s. 216–219; H. Merczyng, *Mapa Litwy z r. 1613 Ks. Radziwiłła Sierotki, pod względem matematycznym i kartograficznym*, „Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, wydział III”, r. 6, 1913, z. 6, s. 427.

<sup>18</sup> S. Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. „Radziwiłłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze”, 10, 1965, s. 56, 66; J. Niedźwiedz, *Źródła, konteksty i okoliczności powstania „Ody o zdobyciu Połocka” Jana*

zaznaczył najstarszą szkołę biskupią w Smogorzewie, oceniając że powstała ona w roku 966, co bezpośrednio nawiązywało do chrztu Mieszka I (ryc. 2)<sup>19</sup>.

Przykłady można byłoby mnożyć. Szczególnie istotna dla pokazania metageografii współczesnych jest podróż Jana Brożka po Prusach i Warmii w 1618 roku. Miał on w prywatnych zbiorach atlas Merkatora i jak zauważył Edward Stamm naniósł do niego uwagi<sup>20</sup>. Co więcej, między kartą 94 i 95 wkleił on drukowaną mapę Prus z własnoręcznie naniesioną trasą podróży<sup>21</sup>. Jest to egzemplarz *Prussiae vera descripto par Gaspar. Henneberg. Erlichens*. Abrahama Orteliusa wydanej w 1608 roku w Antwerpii przez Jana Baptista Vrientsa<sup>22</sup>. Naniesienie trasy jest sposobem uporządkowania przestrzeni, zweryfikowania czasu i trudu podróży z kreską naniesioną na mapę. Oprócz trasy, którą Jan Brożek przebył, zidentyfikował on i uznał za warte ustalenia współrzędnych geograficznych dla bitwy pod Grunwaldem (ryc. 3). Widoczna jest tu myśl hierarchizowania przestrzeni – to miejsce uznał za szczególnie ważne, mimo faktu, że podróżował po tych krainach w zupełnie innym celu. Oczywiście Jan Brożek to elita intelektualna Rzeczypospolitej, dodatkowo osoba o wyjątkowej wrażliwości i wiedzy kartograficznej, tym niemniej przykład ten obrazuje chęć współczesnych do lokalizacji wyjątkowo ważnych wydarzeń historycznych.



Ryc. 3. Lokalizacja bitwy pod Grunwaldem (1410 r.) przez Jana Brożka na mapie *Prussiae vera descripto*, podczas jego podróży przez Prusy i Warmię w 1618 r., Biblioteka Jagiellońska, sygn. 207/IV Atlasy, wklejona mapa po karcie 94

Nie można więc autorytarnie stwierdzić, że element historyczny pomijany był na mapach dotyczących ziem Rzeczypospolitej. W szczególności miejsca pamięci znajdują wyeksponowane miejsca na nowożytnych źródłach kartograficznych. Natomiast powstanie najstarszych map historycznych dotyczących ziem polskich

*Kochanowskiego*, „Terminus”, t. 18, 2016, nr 4, s. 400; G. Mickūnaitė, *Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania*, Budapest – New York 2006, s. 187.

<sup>19</sup> T. Bogacz, *Przestrzeń symboliczna na dawnych mapach Śląska (XVI–XVIII w.)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, 2012, nr 3, s. 240.

<sup>20</sup> E. Stamm, *Z historii matematyki XVII wieku w Polsce*, „Wiadomości Matematyczne”, t. 40, 1936, s. 150–151.

<sup>21</sup> G. Mercator, *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, Amsterdami 1613, egzemplarz prywatny Jana Brożka: Biblioteka Jagiellońska, sygn. 207/IV Atlasy, po k. 94.

<sup>22</sup> Identyczny egzemplarz dostępny jest online: <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~275754~90049091~111~Prussiae-> (dostęp 11.07.2018).

należy wiązać z potrzebą dydaktyczną. Ta zaś pojawiła się wraz z wyodrębnieniem przedmiotów – historii i geografii – oraz z koniecznością udoskonalania metod dydaktycznych. Miało to miejsce w Collegium Nobillum, Szkole Rycerskiej oraz w zreformowanych przez Komisję Edukacji Narodowej szkołach<sup>23</sup>.

Pierwszy wyraźnie wyartykułowany postulat korzystania z map historycznych zaprezentował pijar Jan Naumański już w 1729 roku<sup>24</sup>. Zwracał uwagę, że mapy stanowią niejako „theatrum”, w których zaprezentowane są dawne i obecne kraje, a źródło to pozwala na wyciąganie wniosków oraz prowadzenie dyskusji o charakterze politycznym i militarnym<sup>25</sup>. Koresponduje z tym pogląd Johna Locka, który w pracy z 1693 r. (przetłumaczonej na język polski po raz pierwszy w 1781 r.) zwracał uwagę na konieczność połączenia nauki historii z geografią<sup>26</sup>. Identyczne zalecenia poczyniła Komisja Edukacji Narodowej w 1774 roku<sup>27</sup>. W szczególności zalecała ona wyposażyć klasy w mapy i plany miast, nauczyciele zobowiązywano zaś do pokazywania *miejsc na mapach, których się przypadki w historii wzmiankowane działy*<sup>28</sup>. Ignacy Potocki zwracał uwagę na konieczność stworzenia na potrzeby nauczania szkolnego map historycznych; w praktyce stosowano jedynie mapy geograficzne lecz i to nie było częste zjawisko<sup>29</sup>. Tym niemniej w okresie oświecenia kształtuje się wśród elit intelektualnych Rzeczypospolitej świadomość wykorzystania kartografii zarówno jako pomoc dydaktyczną jak i naukową, dzięki czemu możliwe jest zobrazowanie pewnych zjawisk i sytuacji geopolitycznej.

Zwiastunem nowych form kartograficznych w Rzeczypospolitej szlacheckiej była książka Józefa Aleksandra Jabłonowskiego, opisująca w 1742 r. w fantastyczny jeszcze sposób historię Sarmatów. Po raz pierwszy jednak w dziele polskiego autora umieszczono mapę pokazującą dawną, minioną rzeczywistość historyczną<sup>30</sup>. Miedzioryt zatytułowany *Panniani regni et veteris Silesiae*

<sup>23</sup> W. Mamroń, *Lokalizacja przestrzenna faktów w nauczaniu historii*, Kraków 1987, s. 7–15; S. Lipko, *Nauczanie geografii w okresie Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973, s. 94–100.

<sup>24</sup> J. Naumański, *Geografia novissima álbo wielce przyteczne a przez pytania sporządzone opisanie swiata ziem y miast*, Warszawa 1729.

<sup>25</sup> W. Mamroń, *Lokalizacja przestrzenna...*, s. 12–13; S. Lipko, *Nauczanie geografii...*, s. 187–191; M. Tyrowicz, *Pionier prasy polskiej (Jan Naumański)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, t. 30, 1991, 344, s. 10–13.

<sup>26</sup> J. Locke, *Xiążka o edukacyi dzieci z francuzkiego na polski język przelożona*, Warszawa 1781, s. 318–323.

<sup>27</sup> *Przepisy Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, w: *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, wyd. J. Lewicki, Kraków 1925, s. 37, 39.

<sup>28</sup> *Przepis do szkół parafialnych*, w: *Ustawodawstwo szkolne...*, s. 22, pkt. 10; *Wzór raportów w naukach. Szkoły powiatowe*, ibidem, s. 129.

<sup>29</sup> Z. Janeczek, *Ignacy Potocki – dziejopis i współtwórca Konstytucji 3 Maja w historiografii polskiej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica”, 40, 1991, s. 27–28; A. Sobczak, *Nauczanie historii w Polsce w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 16, 1973, s. 173, 181, 185, 187.

<sup>30</sup> J.A. Jablonowski, *L'Empire des Sarmates aujourd' huy Royaume de Pologne*, [Halle] 1742, po s. 164. W książce tej znajduje się jedna mapa; nie odnalazłem wykonanego przez Fryderyka Wilhelma Sommera dzieła kartograficznego zatytułowanego *Panoniani regni et veteris Sarmatiae fines, gentesque conterminae* – B. Olszewicz, *Kartografia polska...*, s. 13, poz. 21.

*amplitudo fines et gentes conterminae* rytował Liebe, który wzorował się na mapie Fryderyka Wilhelma Sommera sporządzonej w 1722 roku<sup>31</sup>. Przedstawiała ona ziemie współczesnych Niemiec, Czech i Śląska w okresie starożytnym, akcentując przestrzennie również ludy sarmackie<sup>32</sup>. Na mapie odnotowano główne miasta i osady, zaznaczono najważniejsze bitwy i inne wydarzenia z okresu późnego antyku (ryc. 4).



Ryc. 4. [F.W. Sommer], *Panniani regni et veteris Silesiae amplitudo fines et gentes conterminae*, ryt. Liebe. J.A. Jablonowski, *L'Empire des Sarmates aujourd'huy royaume de Pologne*, [Halle] 1742, po s. 164 (fragment)<sup>33</sup>

Istotny przełom wiąże się jednak z twórczością Adama Naruszewicza. Tenże na polecenie Stanisława Augusta Poniatowskiego pisze w 1775 r. *Memorial względem pisania historii narodowej*<sup>34</sup>. Następnie realizuje tę wizję wydając pięć lat później pierwszą księgę w serii (był to tom drugi) *Historii narodu polskiego*, w której zamieścił dwie mapy (ryc. 5 i 6). Kolejne pięć map miało być dołączone do tomu pierwszego, ten ukazał się jednak dopiero w 1824 roku<sup>35</sup>. Pomysł wzbo-

<sup>31</sup> E. Rastawiecki, *Mappografia dawnej Polski*, Warszawa 1846, s. 8, poz. 18.

<sup>32</sup> Mapa ta znana była z ryciny przygotowanej przez Christiana Wincklera.

<sup>33</sup> Mapa ta dostępna jest również online - zob. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k96675336/f171.item.textelimage.zoom>.

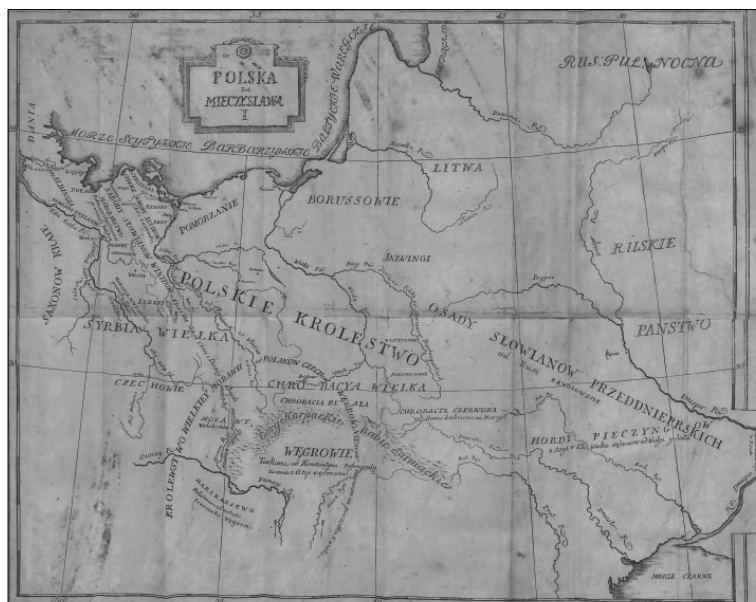
<sup>34</sup> A. Naruszewicz, *Memorial względem pisania historii narodowej*, w: A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego*, t. I, wyd. J.N. Bobrowicza, Lipsk 1836, s. XVII–XXXII.

<sup>35</sup> Dopiero w 1824 r. podpisano umowę ze sztycharzem Krzysztofem Augustem Schmidtem na wykonanie pięciu rycin (z czego istniały już sztychowane fragmenty trzech map). Z. Rzepa, *Adama Naruszewicza...*, s. 5, 15; *Źródła historycznoliterackie*, red. T. Mikulski, t. I: *Korespondencja Adama Naruszewicza, 1762–1796*, oprac. J. Platt, Wrocław 1959, s. 115.



gacenia publikacji o mapy historyczne niewątpliwie wiąże się z programem i postulatami związanymi z działalnością Komisji Edukacji Narodowej.

Publikacja map w 1780 r. do końca była niepewna. Okazuje się, że pierwsze polskie mapy historyczne drukowano, gdy książka była już sprzedawana.



Ryc. 5. Adam Naruszewicz, *Polska za Mieczysława I*, w: A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*, t. II: *Panowanie Piastów*, Warszawa 1780, po s. XXXII. Format bez ramki 42,4 × 33,5 cm, z ramką 44,1 × 35,2 cm, skala około 1:4 150 000<sup>36</sup>

Z listu datowanego na 5 listopada 1780 r. wynika, że planowano je wydrukować w 3000 egzemplarzach, a ich koszt miał wynieść 45 dukatów<sup>37</sup>. Kontekst listu wskazuje, że były to niemałe sumy; Naruszewicz tłumaczy się z nich wskazując, że drukarze niemieccy żądali niemal dwukrotnie wyższej ceny. Biorąc pod uwagę fakt, że dukat wart był wówczas około 12 złp, sam druk kosztował 2025 zł, a zatem komplet obu map bez uwzględnienia kosztów wyrytowania płyty wynosił 20  $\frac{1}{4}$  grosza<sup>38</sup>. To dużo, za tę cenę można było już kupić tani kalendarz<sup>39</sup>.

<sup>36</sup> Skala i format na podstawie obliczeń Z. Rzepy, *Adama Naruszewicza...*, s. 9.

<sup>37</sup> A. Naruszewicz do Stanisława Augusta Poniatowskiego, Warszawa 5 XI 1780, w: *Źródła historycznoliterackie*, t. I, 1959, s. 115, 166.

<sup>38</sup> Była to suma nieco wyższa niż otrzymywał robotnik niewykwalifikowany (16,5 gr). W tym okresie tygodniowa płaca zegarmistrza wynosiła 120 gr, hutmana 150 gr, trębacza 180 gr, woźnego 60 gr, a sługi 80 gr. E. Tomaszewski, *Ceny w Krakowie w latach 1601–1795*, Lwów 1934, s. 152, 155, 157, 160, 177.

<sup>39</sup> M. Gorczyńska, *Kalendarze polskie okresu Oświecenia jako źródło do badań bibliologicznych. Wybrane zagadnienia*, w: *Kalendarze staropolskie*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Patryka, Warszawa 2013, s. 250.

Mapy wklejano w różnych miejscach książki, choć ocena przejrzanych przez mnie egzemplarzy świadczy, że były one najczęściej dołączane po wstępie i tablicach genealogicznych, a przed tekstem właściwym<sup>40</sup>. Należy zwrócić uwagę na bardzo duży nakład mapy już w pierwszym wydaniu, tym samym należy uznać zasięg oddziaływania map Adama Naruszewicza na wyjątkowo szeroki<sup>41</sup>.

Brak jednoznacznych informacji źródłowych wskazujących, które z dwóch dzieł kartograficznych: *Mapa Polski za Mieczysława I* i *Mapa objaśniająca panowanie Bolesława Chrobrego*<sup>42</sup>, powstało pierwsze. Palmę pierwszeństwa należy przyznać obu mapom. Warto podkreślić, że nie są to tylko pierwsze historyczne mapy Polski, ale i Litwy. Oczywiście tematyka dotyczy panowania pierwszych władców z dynastii piastowskiej, jednakże dla odbiorcy, czyli w polsko-litewskiej Rzeczypospolitej ważne było odnotowanie ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. W XVIII stuleciu przyjmowano powstanie państwa litewskiego na początek XIII wieku<sup>43</sup>, jednakże nie powstrzymało to Naruszewicza od upodmiotowienia Litwy. Na mapie dotyczącej panowania Bolesława Chrobrego odnotował nie plemiona litewskie (jak w innych przypadkach), lecz użył terminu „Litwa”, a dodatkowo zaznaczył, że nazwa ta była *wzmiankowana w Kronice Kwedlimburskiej pod R. 1009* (ryc. 6)<sup>44</sup>. Charakterystyczne też, że Litwa była otoczona ludami i państwami, lecz wyznaczono jej miejsce centralne o dużej powierzchni zbliżonej do terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego po 1772 roku (bez Żmudzi i Połoczczyzny)<sup>45</sup>. Naruszewicz unaoczniał alternatywną koncepcję, w której

<sup>40</sup> Przykładowo taka sytuacja ma miejsce w egzemplarzu przechowywanym w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich, sygn. XVIII-6096. 2. A. Naruszewicz, *Polska za Mieczysława I*, w: A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa. Panowanie Piastów*, t. II, Warszawa 1780, po s. XXXII; A. Naruszewicz, *Mapa Objasniająca panowanie Bolesława Chrobrego*, ibidem, po s. XXXII (obie mapy wklejone obok siebie). Widziałem również egzemplarz książki, w której mapy wklejone były na jej końcu.

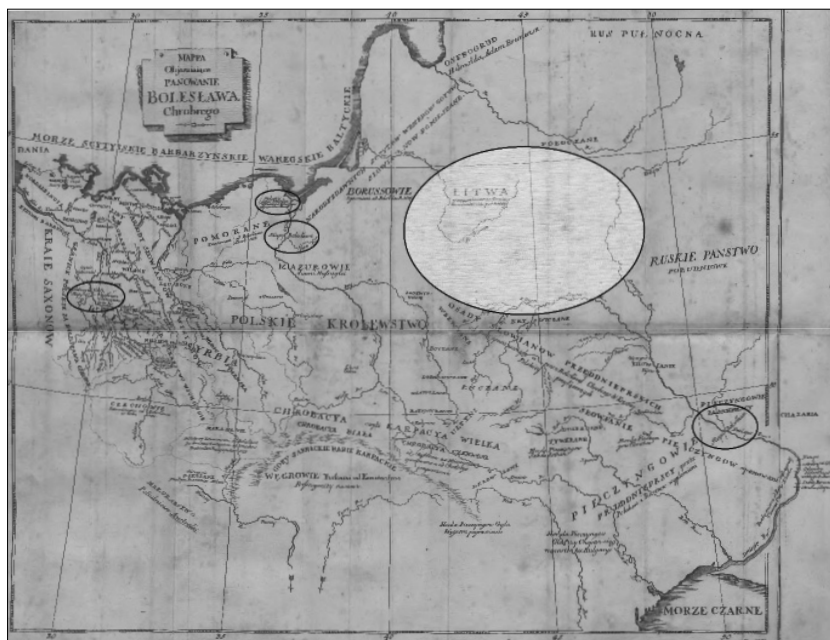
<sup>41</sup> Oczywiście w tym okresie najbardziej popytne były kalendarze tak astrologiczne jak i polityczne. Ich średni nakład w latach 1780–1786 wynosił 29 000 egzemplarzy. M. Gorczyńska, *Kalendarze polskie...*, s. 245.

<sup>42</sup> W. Zarzycki, *Biskup Adam Naruszewicz luminarz polskiego Oświecenia*, Lublin 1999, s. 63, 65; B. Olszewicz, *Kartografia polska...*, s. 57, poz. 104–105; D. Przybytek, *Kartografia historyczna Śląska XVIII–XX wieku*, Wrocław 2002, s. 42; Z. Rzepa, *Adama Naruszewicza...*, s. 3, 21.

<sup>43</sup> A. Kraciewicz, *Formowanie się koncepcji genezy Wielkiego Księstwa Litewskiego w polskiej historiografii*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 11, 1999, s. 5–6. Autor zwraca uwagę, że Maciej Strykowski utożsamia powstanie państwa litewskiego z wyborem Ryngolda na pierwszego wielkiego księcia, co miało mieć miejsce według kronikarza w 1200 lub 1219 roku. Koncepcja ta była powszechnie przyjmowana w XVIII i XIX stuleciu, zmieniały się jedynie daty roczne.

<sup>44</sup> Znajduje się tu odwołanie do *Roczników Kwedlimburskich*, gdzie jest wzmianka o śmierci arcybiskupa Brunona 9 marca 1009 r. na granicy Rusi i Litwy („Sanctus Bruno, qui cognominatur Bonifacius, archiepiscopus et monachus, XI suae conversionis anno in confinio Rusciae et Lituae a paganis capite plexus, cum suis XVIII, VII. Id. Martii petitit coelos”). Zob. A. Bumblauskas, *Lietuvos tūkstantmetis – Millennium Lithuaniae*, <http://www.mdl.projektas.vu.lt/apie-projekta/mdl-kalendorius/millennium-lithuaniae/>

<sup>45</sup> Warto porównać mapę Adama Naruszewicza z *Carte cyclographique de la Sarmatie pour l'année 900 de l'ère chr.* Jana Potockiego. Ten drugi zgodnie z ówczesną wiedzą historyczną przyznaje plemionom litewskim niewielki zasięg geograficzny.



Ryc. 6. Adam Naruszewicz, *Polska Objaśniająca panowanie Bolesława Chrobrego*, w: A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*, t. II: *Panowanie Piastów*, Warszawa 1780, po s. XXXII. Format bez ramki 41,2 × 33,7 cm, z ramką 42,9 × 35,4 cm, skala około 1:4 150 000<sup>46</sup>.

U dołu po prawej stronie w ramce: „P... 1780”. Na mapie oznaczono miejsca pamięci (przybycie św. Wojciecha do Gdańska oraz Słupy Bolesława), a także lokalizację „Litwy”

symboliczną datą powstającej Litwy jest rok 1009<sup>47</sup>. Poprzez mapę rozpowszechnił on w świadomości kolejnych pokoleń myśl, która rozwijała się i ewoluowała, a jej zwieńczeniem były uroczyste obchody tysiąclecia państwowości litewskiej w 2009 roku<sup>48</sup>. Autor na obu miedziorytach naniósł orientacyjne położenie państw i plemion, wskazał główne grody, oznaczył sieć rzeczną, góry i wyjątkowo lasy. Mapy pozbawione były legendy, jednakże bezpośrednio przy poszczególnych obiektach lub granicach odnotowywano dodatkowe informacje. Jedyne na mapie panowania Bolesława Chrobrego autor pokusił się o zaznaczanie kilku orientacyjnych granic. Oczywiście wymowa map ma charakter propagandowy, związany z eksponowaniem dokonań militarnych państwa piastowskiego<sup>49</sup>. Stąd

<sup>46</sup> Skala i format na podstawie obliczeń Z. Rzepy, *Adama Naruszewicza...*, s. 9.

<sup>47</sup> A. Naruszewicz, *Historia narodu*, t. II, s. 350.

<sup>48</sup> Zob. D. Szulc, *Wilno – centrum obchodów Tysiąclecia Litwy i Europejska Stolica Kultury w 2009 roku*, <https://histmag.org/Wilno-centrum-obchodow-Tysiaclecia-Litwy-i-Europejska-Stolica-Kultury-w-2009-roku-3144>; S. Tarasiewicz, *Szczyt obchodów milenijnych na Dzień Państwowości*, <http://kurierwilenski.lt/2009/07/07/szczyt-obchodow-millenijnych-na-dzien-panstwowosci/> (dostęp 29.07.2018).

<sup>49</sup> „Czasy legendarne i początki państwa polskiego to okres pozwalający historiografom nie tylko wplatać głoszone przez siebie poglądy polityczne, ale i wzmacniać je argumentem „pierwotności”, pierwszeństwa.

wyróżnione są obszary zdobyte przez Mieszka I i jego syna, nigdy jednak nie wskazuje się utraty nabytków. Jedynie w przypadku kolejnego przejścia danego obszaru zaznacza się powód lub przyczynę utraty ziem w międzyczasie<sup>50</sup>. W swojej pracy Adam Naruszewicz kilkakrotnie wprost wskazuje czytelnikowi konieczność przeanalizowania jednej z dwóch map, wykorzystuje również inne źródła kartograficzne<sup>51</sup>.

Oprócz wyżej wymienionych elementów Adam Naruszewicz na mapie Polski za panowania Bolesława Chrobrego oznaczył „miejsca pamięci”, co nawiązuje do omówionej już specyfiki renesansowych map Rzeczypospolitej<sup>52</sup>. W taki sposób odnotowane zostało miejsce uzupełnione napisem: *Gidanie, gdzie Bolesław Ś. Wojciecha łodziami odprowadzić kazał*. Autor odwołał się do działalności misyjnej biskupa Wojciecha<sup>53</sup>, który w marcu 997 roku przybył do Gniezna na dwór księcia Bolesława. Stąd około 8–9 kwietnia dotarł Wisłą do Gdańska, gdzie 11 kwietnia dokonał obrzędu chrztu<sup>54</sup>. Symbolicznie pokazane zostały wpływy polskie nad ujściem Wisły do Bałtyku i w szczególności Gdańskiem<sup>55</sup>.

Jeszcze ciekawsze są odnotowane trzy miejsca, w których rzekomo Bolesław Chrobry umieścił słupy graniczne symbolizujące jego panowanie. Artykuł ten nie dotyczy wiarygodności źródłowej przekazu o słupach Bolesława. Ważniejsze, że mapa Naruszewicza (wraz z samą książką) rozpowszechniła mit założycielski dotyczący aspiracji mocarstwowych i terytorialnych państwa polskiego. Było to szczególnie ważne z perspektywy współczesnych (1780 r.), dotkniętych postanowieniami pierwszego traktatu rozbiorowego z 1772 roku<sup>56</sup>.

Pod koniec istnienia Rzeczypospolitej twórcą map historycznych był Jan Potocki. W 1789 r. wykonał on mapę obejmującą tereny dzisiejszej Ukrainy

---

Mit początku zajmował w pisarstwie oświeceniowym miejsce nadrzędne: jego zdefiniowanie i akceptacja przez odbiorców mogły zapewnić sukces polityczny opcji reprezentowanej przez historyografa”. Adam Naruszewicz akcentował konieczność wzmocnienia władzy monarchy. M. Michalski, M. Forycki, *W blasku korony Bolesława Chrobrego. Tradycje gnieźnieńskich koronacji w okresie staropolskim, w: Gniezno – miasto królów*, red. S. Pasiciel, D. Stryniak, Gniezno 2012 s. 96–97.

<sup>50</sup> A. Naruszewicz, *Mapa Objasniająca panowanie Bolesława Chrobrego*: „Chrobacya Czerwona od Rusinow za Mieczysława opanowana o od Chrobrego przywrocona”.

<sup>51</sup> A. Naruszewicz, *Historia narodu*, t. II, s. 2, 8, 15, 52, 56, 62, 77, 120, 128, 133, 142, 387, 396.

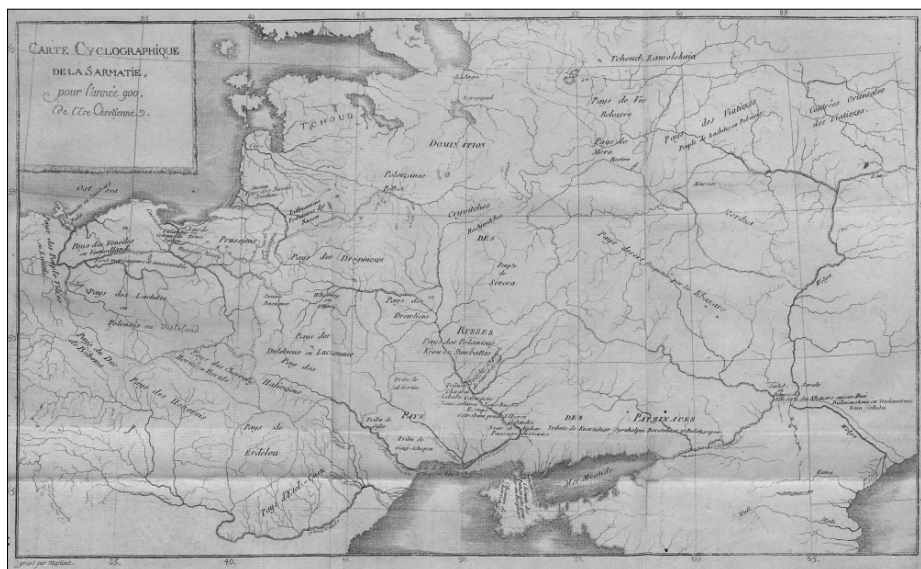
<sup>52</sup> Zob. G. Franczak, *Filologia mapy...*, s. 216–219.

<sup>53</sup> A. Naruszewicz, *Historia narodu*, t. II, s. 78: „Odradził Bolesław Wojciechowi tę drogę, życząc mu raczy udąć się do Prus, które Polakom znaiomsze były (...). Odesłał więc Wojciecha z Radzynem do brzegów Wisły; gdzie mąż święty wsiadłszy na łódź, z przydanym sobie dla bezpieczeństwa trzydziestu ludzi zbrojnych towarzystwem, aż do miasta Gdańska, granicy państw Polskich od Prus, przypłynął”.

<sup>54</sup> Św. *Wojciecha biskupa i męczennika Żywot pierwszy*, wyd. J. Karwasińska, „Monumenta Poloniae Historica”, seria nova, t. IV, cz. 1, Warszawa 1962, cap. 27; G. Białuński, *O świętym Wojciechu raz jeszcze*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2002, nr 2, s. 262, 280–282.

<sup>55</sup> B. Śliwiński, *O rzece „Gdani” i początkach Gdańska. Uwagi historyka do ustaleń językoznawców*, „Acta Cassubiana”, t. 8, 2006, s. 11–23.

<sup>56</sup> Szerzej o tym zagadnieniu piszę w artykule *Słupy Bolesława Chrobrego: mit historyczno-kartograficzny*, w druku.



Ryc. 7. Jan Potocki, *Carte cyclographique de la Sarmatie pour l'année 900 de l'ère chr.*, ryt. Martinet, w: J. Potocki, *Chroniques mémoires et recherches pour servir a l'histoire de tous les peuples slaves*, Varsovie 1793, po s. IV

i ziem przyległych, gdzie zaznaczył sytuację polityczną około roku 900 n.e.<sup>57</sup> Została ona naniesiona na płytę miedziorytową przez majora Bartłomieja Foli-  
 na, a wydrukowano ją w drukarni Wolna w Warszawie<sup>58</sup>. W tym samym roku i w analogicznym składzie osobowym została opublikowana również mapa Po-  
 morza zatytułowana *Carte cyclographique de la Poméranie pour l'annes 900 de J. C. tirée principalement de l'Hormesta du Roi Alfred*<sup>59</sup>, prezentująca sytuację polityczną z około 900 roku. W końcu trzecią mapą powstałą przed upadkiem Rzeczypospolitej była *Carte cyclographique de la Sarmatie pour l'année 900 de l'ère chr.* wydana w 1792 r., a rytowana w Paryżu przez Martineta (ryc. 7 – wyd. drugie z 1793 r.)<sup>60</sup>. Mapa prezentuje cały obszar ówczesnej i dzisiejszej Polski. Nie odnotowuje miejscowości, zaznacza zasięg terytorialny plemion lub krajów (*Pays des...*). Bez porównania lepiej od mapy Naruszewicza, dotyczącej panowania Mieszka I lokalizuje plemiona Słowian Wschodnich oraz Bałtów. Zaznacza kraj Dregowiczów, Derewlan, plemiona Bużan, Wołynian itd. W porównaniu

<sup>57</sup> [J. Potocki], *Carte géographique de pays occupés par les Patzinaces et les Sobartoasphales en l'année 900 de l'ère chrétienne*, w: J. Potocki, *Essai sur l'Histoire Universelle & Recherches sur celle de la Sarmatie*, livre 2, po s. 187.

<sup>58</sup> J. Szczepaniec, *Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie: 1788–1792*, Wrocław 1998, s. 35, 225.

<sup>59</sup> B. Olszewicz, *Kartografia polska...*, s. 74–75, poz. 150.

<sup>60</sup> J. Potocki, *Suite des recherches sur la Sarmatie*, [t. IV], ks. V–[VI], Varsovie 1792, po s. 90; J. Potocki, *Chroniques mémoires et recherches pour servir a l'histoire de tous les peuples slaves*, Varsovie 1793, po s. IV.

do mapy Adama Naruszewicza miejsce plemion litewskich jest marginalne. Poprawnie zaznacza kraj Lechitów łącząc pod to pojęcie Polan, Ślęzan, Wiślan i Mazowszan.

Kolejne dzieła tego autora powstały już na początku XIX wieku; w szczególności należy wymienić powstały w 1805 r. i opublikowany w Petersburgu atlas historyczny<sup>61</sup>. Przez pewien czas twórczość Jana Potockiego uznawana była za pierwsze mapy historyczne Polski<sup>62</sup>.

\*\*\*

1. Pierwsze polskie mapy historyczne stworzył i opublikował w 1780 r. Adam Naruszewicz na potrzeby publikacji drugiego tomu *Historii narodu polskiego*. Zostały wówczas wydrukowane (w tym samym czasie) dwie mapy pokazujące początki państwa polskiego: *Mapa Polski za Mieczysława I* oraz *Mapa objaśniająca panowanie Bolesława Chrobrego* (ryc. 5 i 6). Autor realizował powszechny wówczas w Rzeczypospolitej postulat łączenia historii z geografiami, wykorzystania map do przedstawienia przestrzennego zjawisk i sytuacji geopolitycznych. Mapy drukowano pod koniec 1780 r., w momencie kiedy książka była już wydana i sprzedawana. Ich druk kosztował 2025 złp, za co wydano po 3000 egzemplarzy do pierwszego wydania książki (cena produkcji kompletu to 20 1/4 grosza). Należy uznać, że już pierwsze wydanie miało ogromną skalę oddziaływania metageograficznego. Pozostałe pięć map, które miały stanowić uzupełnienie tomu pierwszego, wydano dopiero w 1824 roku.

2. *Mapa objaśniająca panowanie Bolesława Chrobrego* Adama Naruszewicza może być uznana również za pierwszą mapę historyczną Litwy (ryc. 6). Autor wygospodarował na mapie ogromny obszar, który miał się znajdować pod panowaniem Litwinów i który odpowiadał w przybliżeniu terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego po I rozbiórce (bez Żmudzi). Co więcej, odnotował na mapie, że termin Litwa pojawia się po raz pierwszy w kronice zachodnioeuropejskiej w 1009 roku. Tym samym zaproponował alternatywną wersję do dominującej narracji utożsamiającej powstanie państwa litewskiego z początkiem XIII wieku. Koncepcja ta ewoluowała, ale zakorzeniła się, czego efektem było bardzo uroczyste obchodzenie przez Republikę Litewską obchodów tysiąclecia państwa litewskiego w 2009 roku.

3. Począwszy od *Sarmacji Południowej* Bernarda Wapowskiego na mapach nanoszono „miejsca pamięci” – czyli lokalizowano geograficznie szczególnie ważne wydarzenia dla państwowości polsko-litewskiej (ryc. 3 i 4). Na mapie z 1526 r. odnotowano wyprawę Bolesława Chrobrego, Bolesława Śmiałego i Witolda Kiejstutowicza na dalekie tereny Ukrainy, zaznaczono miejsce śmierci Władysła-

---

<sup>61</sup> A. Abramowicz, *Dzieje zainteresowań starożytnych w Polsce, cz. 2: Czasy stanisławowskie i ich pokłosie*, Wrocław 1983, s. 226; D. Przybytek, *Kartografia historyczna...*, s. 42.

<sup>62</sup> Palmę pierwszeństwa J. Potockiemu przyznawał m.in.: W.A. Maciejowski, *Pierwotne dzieje Polski i Litwy zewnętrzne i wewnętrzne*, Warszawa 1846, s. 346.

wa III Warnieńczyka oraz zwycięską bitwę pod Orszą w 1514 roku. Informacje te nanoszono na kolejne, przede wszystkim renesansowe mapy. Jednakże zjawisko istniało również w drugiej połowie XVII i w XVIII stuleciu. Kontynuatką tradycji była również *Mapa objaśniająca panowanie Bolesława Chrobrego* Adama Naruszewicza, gdzie autor naniósł cztery miejsca pamięci, które pokazywały mocarstwową pozycję Polski i zasięg terytorialny państwa wczesnopiastowskiego (ryc. 6). Stanowiło to bezpośrednie odwołanie do aktualnej sytuacji geopolitycznej Rzeczypospolitej, znajdującej się w kryzysie po pierwszym rozbiórce dokonany przez Imperium Rosyjskie, Cesarstwo Austriackie i Królestwo Pruskie. Było to świadome kształtowanie wśród odbiorców struktur przestrzennych, które miały utrwalać wiedzę o miejscu i roli Polski w Europie.

4. W XVI i XVII stuleciu nie tworzone na ziemiach polsko-litewskich map historycznych. Nie oznacza to jednak, że dorobek zachodnioeuropejski w tej dziedzinie był nieznan i niewykorzystany. Określenie skali zjawiska jest bardzo trudne, warto wskazać jednak na przypadek Kalwarii Zebrzydowskiej, gdzie Feliks Żebrowski i Jan Brożek odtwarzali przestrzeń Jerozolimy na fundowanym przez Mikołaja Zebrzydowskiego miejscu (ryc. 1). Przy rozmieszczeniu budowli symbolizujących miejsca biblijne wykorzystywano dzieła Christianusa Adrichomiusa.

5. Jan Potocki w okresie staropolskim opublikował trzy mapy obejmujące swoim zasięgiem tereny części Rzeczypospolitej. Szczególnie ważną rolę odgrywała mapa zatytułowana *Carte cyclographique de la Sarmatie pour l'année 900 de l'ère chr.* W przeciwieństwie do prac A. Naruszewicza element propagandowy na niej nie występuje, mapa prezentuje ustalenia naukowe poczynione przez Potockiego. W szczególności jest to widoczne w odniesieniu do lokacji plemion litewskich, które u Naruszewicza stanowią potężną siłę, przynajmniej uwzględniając zajmowaną przestrzeń (ryc. 7).

6. Analiza zagadnienia pozwala mi na skonfrontowanie pojęcia „mapa historyczna” dla rzeczywistości wczesnonowożytnej. W mojej ocenie były to mapy dotyczące czasów, w których nie powstawały zabytki kartograficzne lub ich wyobrażenia były bardzo niedokładne. Tym samym twórca mapy na podstawie różnorodnych źródeł historycznych, opracowań i metod naukowych starał się odtworzyć przestrzeń polityczną, społeczną itp. Dotyczyło to więc przede wszystkim okresu starożytności i średniowiecza (na różnych obszarach Europy występują różnice czasowe). Odtwarzano wówczas przestrzeń Imperium Romanum, w szczególności zajmowano się Ziemią Świętą i Jerozolimą, a od końca XVI stulecia zaczęto badać okres wczesnego średniowiecza, w szczególności lokalizowano plemiona germańskie i ustalano granice pierwszych średniowiecznych państw. Inne mapy, które z różnych względów pokazują zmienioną w stosunku do prezentowanej rzeczywistość polityczną, urbanistyczną i społeczną, zawierają elementy historyczne, ale mapami historycznymi nie są. Aby mówić o takim pojęciu, należy wykonać pracę badawczą, która nie ogranicza się jedynie do odtworzenia dawnych map i planów.

## Literatura

### Źródła

- Adrichom Ch., *Ierusalem, sicut Christi tempore floruit et suburbanorum insigniorumque, historiarum eius brevis descriptio*, Coloniae 1584.
- Adrichomio Ch., *Theatrum Terræ Sanctæ et biblicarum historiarum : cum tabulis geographicis ære expressis*, Coloniae 1590.
- Biblioteka Jagiellońska, sygn. 207/IV Atlasy.
- Cluverii P., *In universam geographiam, tam veterem quam novam : libri VI*, Lugduni 1624.
- Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, sign. K 6.
- Jablonowski J.A., *L'Empire des Sarmates aujourd'huy royaume de Pologne*, [Halle] 1742.
- Komoniecki A., *Chronografia albo Dziejopis Żywiecki*, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, Żywiec 1987.
- Locke J., *Xiążka o edukacyi dzieci z francuzkiego na polski język przełożona*, Warszawa 1781.
- Mercator G., *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, Amsterodami 1613.
- Naruszewicz A., *Historya narodu polskiego od początku chrześcianstwa. Prowadzenie Piastów*, t. II, Warszawa 1780.
- Naruszewicz A., *Historya narodu polskiego*, t. I, wyd. J.N. Bobrowicza, Lipsk 1836.
- Potocki J., *Essai sur l'Histoire Universelle & Recherches sur celle de la Sarmatie*, livre 2, Varsovie 1789.
- Potocki J., *Suite des recherches sur la Sarmatie*, [t. IV], ks. V–[VI], Varsovie 1792.
- Potocki J., *Chroniques mémoires et recherches pour servir a l'histoire de tous les peuples slaves*, Varsovie 1793.
- Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793), wyd. J. Lewicki, Kraków 1925.
- Źródła historycznoliterackie, red. T. Mikulski, t. I, *Korespondencja Adama Naruszewicza, 1762–1796*, oprac. J. Platt, Wrocław 1959.

### Opracowania

- Abramowicz A., 1983, *Dzieje zainteresowań starożytnicznych w Polsce*, cz. 2: *Czasy stanisławowskie i ich pokłosie*, Wrocław.
- Alexandrowicz S., 1965, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r.*, tzw. „Radziwiłłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi, „Studia Źródłoznawcze”, nr 10, s. 33–67.



- Alexandrowicz S., 2014, *Kartografia ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce panowania Jagiellonów*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 46, nr 1, s. 62–76.
- Białuński G., 2002, *O świętym Wojciechu raz jeszcze*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 2, s. 261–286.
- Bogacz T., 2012, *Przestrzeń symboliczna na dawnych mapach Śląska (XVI–XVIII w.)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, nr 3, s. 239–248.
- Bumblauskas A., *Lietuvos tūkstantmetis – Millennium Lithuaniae*, <http://www.mdl.projektas.vu.lt/apie-projekta/mdl-kalendarius/millennium-lithuaniae/>.
- Franczak G., 2017, *Filologia mapy. Badanie dawnej kartografii metodą krytyki tekstu na przykładzie toponimii mapy Księstwa Połockiego S. Pacholowieckiego z 1580 roku*, „Terminus”, t. 19, z. 1, s. 193–252.
- Gorczyńska M., 2013, *Kalendarze polskie okresu Oświecenia jako źródło do badań bibliologicznych. Wybrane zagadnienia*, w: *Kalendarze staropolskie*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Patryka, Warszawa.
- Janeczek Z., 1991, *Ignacy Potocki – dziejopis i współtwórca Konstytucji 3 Maja w historiografii polskiej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica”, nr 40, s. 19–40.
- Koutny-Jones A., 2015, *Visual cultures of death in Central Europe: contemplation and commemoration in early modern Poland-Lithuania*, Boston.
- Kracewicz A., 1999, *Formowanie się koncepcji genezy Wielkiego Księstwa Litewskiego w polskiej historiografii*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 11, s. 5–17.
- Krasnowolski B., 2013, *Miechów, Kalwaria Zebrzydowska, Alwernia, Sucha, Czerna: translacje miejsc świętych i pielgrzymkowych do Małopolski w wiekach XVI i I połowie XVII*, „Małopolska”, t. 15, s. 49–58.
- Lipko S., 1973, *Nauczanie geografii w okresie Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa.
- Łuczyński J., 2009, *Ziemie Rzeczypospolitej w kartografii europejskiej XVI wieku (próba ustalenia filiacji map wydanych drukiem)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 41, nr 2, s. 128–144.
- Maciejowski W.A., 1846, *Pierwotne dzieje Polski i Litwy zewnętrzne i wewnętrzne*, Warszawa.
- Mamron W., 1987, *Lokalizacja przestrzenna faktów w nauczaniu historii*, Kraków.
- Merczyng H., 1913, *Mapa Litwy z r. 1613 Ks. Radziwiłła Sierotki pod względem matematycznym i kartograficznym*, „Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, wydział III”, r. 6, z. 6, s. 416–441.
- Michalski M., Forycki M., 2012, *W blasku korony Bolesława Chrobrego. Tradycje gnieźnieńskich koronacji w okresie staropolskim*, w: *Gniezno – miasto królów*, red. S. Pasiciel, D. Stryniak, Gniezno.
- Mickūnaitė G., 2006, *Making a Great Ruler: Grand Duke Vytaitas of Lithuania*, Budapest – New York.

- Mitkowska A., 1975, *Kompozycja przestrzenna Kalwarii Zebrzydowskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 20, nr 2, s. 157–174.
- Mitkowska A., 1995, *Kalwaryjskie drogi pielgrzymkowe „ogrodami modlitwy” (na przykładzie „Drózek” Kalwarii Zebrzydowskiej)*, „Peregrinus Cracoviensis”, z. 2, s. 39–57.
- Naumański J., 1729, *Geografia novissima álbo wielce pożyteczne a przez pytania sporządzone opisanie świata ziem y miast*, Warszawa.
- Niedźwiedź J., 2014, *Polonia noviter reperta. Mapy: definiowanie siebie i świata w XVI wieku*, „Autoportret”, nr 1 (44), s. 32–39.
- Niedźwiedź J., 2016, *Źródła, konteksty i okoliczności powstania „Ody o zdobyciu Połocka” Jana Kochanowskiego*, „Terminus”, t. 18, z. 4, s. 359–400.
- Niedźwiedź J., *Klasztor oo Bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej*, <https://opoka.org.pl/biblioteka/T/trans/pielgrzymka2002/sanktuarium.html> (dostęp 20.07.2018).
- Nowak T.M., 1983, *O wpływie walk z Turcją i Tatarami na rozwój polskiej techniki wojskowej XVI–XVII w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 28, nr 1, 1983, s. 589–614.
- Olszewicz B., 2003, *Kartografia polska XVIII wieku (przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, oprac. W. Wernerowa, J. Ostrowski, Warszawa.
- Przybytek D., 2002, *Kartografia historyczna Śląska XVIII–XX wieku*, Wrocław.
- Rastawiecki E., 1846, *Mappografia dawnej Polski*, Warszawa.
- Rzepa Z., 1972, *Adama Naruszewicza pierwsze polskie mapy historyczne*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria C, z. 16, s. 3–24.
- Skrycki R., 2009, *Na marginesie nowej interpretacji „Geografii” Ptolemusza*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 41, nr 1, s. 28–33.
- Sobczak A., 1973, *Nauczanie historii w Polsce w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 16, s. 141–194.
- Stamm E., 1936, *Z historii matematyki XVII wieku w Polsce*, „Wiadomości Matematyczne”, t. 40, s. 1–216.
- Stoksik J.M., 2013, *Geometry małopolscy do końca XVIII wieku. Z dziejów geodezji i kartografii wielkoskalowej w Polsce*, Kraków.
- Szablowski J., 1933, *Architektura Kalwarii Zebrzydowskiej*, „Rocznik Krakowski”, 24, s. 1–118.
- Szczepaniec J., 1998, *Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie: 1788–1792*, Wrocław.
- Szulc D., *Wilno – centrum obchodów Tysiąclecia Litwy i Europejska Stolica Kultury w 2009 roku*, <https://histmag.org/Wilno-centrum-obchodow-Tysiaclecia-Litwy-i-Europejska-Stolica-Kultury-w-2009-roku-3144> (dostęp 29.07.2018).
- Śliwiński B., 2006, *O rzece „Gdani” i początkach Gdańska. Uwagi historyka do ustaleń językoznawców*, „Acta Cassubiana”, t. 8, s. 11–23.
- Św. *Wojciecha biskupa i męczennika Żywot pierwszy*, 1962, wyd. J. Karwasińska, „Monumenta Poloniae Historica”, seria nova, t. IV, cz. 1, Warszawa.

- Tarasiewicz S., *Szczyt obchodów milenijnych na Dzień Państwowości*, <http://kurierwilenski.lt/2009/07/07/szczyt-obchodow-millenijnych-na-dzien-panstwowosci/> (dostęp 29.07.2018).
- Tomaszewski E., 1934, *Ceny w Krakowie w latach 1601–1795*, Lwów.
- Tyrowicz M., 1991, *Pionier prasy polskiej (Jan Naumański)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, t. 30, 344, s. 9–16.
- Tyszkiewicz J., 2014, *Geografia historyczna, zarys problematyki*, Warszawa.
- Zarzycki W., 1999, *Biskup Adam Naruszewicz luminarz polskiego Oświecenia*, Lublin.
- Яковенко Я., 2016, «*Stupy Bolesława Wielkiego w Kijowie*» Францішка Пави́ту-Гавронського як умовна картина кордонів Речі Посполитої, „Київські полоністичні студії”, 28, s. 295–302.

### Źródła internetowe:

- <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k96675336/f171.item.texteImage.zoom> (dostęp 04.06.2018).
- <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~275754~90049091:-111--Prussiae-> (dostęp 11.07.2018).

---

## Historical maps of Poland and Lithuania in the modern era

**Karol Łopatecki**

Uniwersytet w Białymstoku  
Wydział Historyczno-Socjologiczny  
E-mail: [k.lopatecki@uwb.edu.pl](mailto:k.lopatecki@uwb.edu.pl)

---

**Summary:** Historical maps of the so-called Nobles' Commonwealth period were created irregularly and are associated with two authors that were active in the end of the eighteenth century – Adam Naruszewicz and Jan Potocki. The aim of the article is to describe the circumstances of the creation of the oldest Polish historical maps, including their propaganda aspects. The author draws attention to the so-called “memorial sites”, which first appeared on the map of South Sarmatia developed by Bernard Wapowski, and which were from then on used to mark sites of events which were particularly important for the history of the Polish and Lithuanian states. He emphasizes the useful dimension of historical maps, noted e.g.

in the use of the plans of ancient Jerusalem, and analyses the map of Adam Naruszewicz, titled “The map illustrating the Reign of Bolesław I the Brave”, emphasising not only its importance as the first Polish historical map, but also the fact that it was a map which presented the myth that the Lithuanian state had been established in 1009. Therefore, it can be treated as the first historical map of Lithuania.

**Keywords:** Adam Naruszewicz, Jan Potocki, Kalwaria Zebrzydowska, places of remembrance, historical maps, cartography in the modern era

---